

I

Муқаддима

Дунёда шундай эзгу бир макон борки, у ҳақда ўйлаганингда кўнглинг фараҳларга тўлади. Сен шу маконнинг қай бир еридадир ё қай бир бурчагида паноҳ топаётганингдан, топганингдан бошинг осмонларга етади. Бу шундай маконки, чегарасининг поёни йўқ. У беш томонлама ўлчовга ҳам бўй бермайди. Таъкидлаш жоиздурки: бу чиндан-да гаройиб қутлуғ макон. Уни биргина сўз билан **тарих** деб атаймиз... Ватан тарихи, халқ тарихи, шу Ватанда яшагучи инсонлар тарихи, балки ҳар бир инсон тарихи, тақдири гўзал уммонга – ўша улуғ Тарихга бориб уланади.

Ватан тарихи деганда нимани тушунамиз? Ватан тарихи деганда, шу Ватан тупроғи, унда истиқомат қиладиган, унинг соҳиби бўлган халқ кечмиши, қадим-қадим замонлардан бошлаб юз берган воқеалар қаймоғи, давлатларнинг парвозию инқирози, халқнинг улуғ фарзандлари ҳаёти саҳифалари, босқинчиларга қарши ҳаёт-мамот курашлари, яхши замонларга умид боғлаб чорасизлик оқибатида юртдан кўнгил узолмай кетишлар, қувгину бадаргаларга дучор бўлишлар, мусофирчилик захматлари ва ҳоказолар мужассамидан иборат бемисл изтиробларни назарда тутамиз. Бемисл изтироблар, беадад армонлар, абадий соғинчлар...

Хориж сафарларида бўлган чоғларимда ёки Ватанда эканимда кўплаб ватандошлар би-

лан учрашаман, суҳбатларда бўламан, шу мавзуда битилган китобларни мутолаа қилишни ёқтираман. Яқиндан танишув асносида шу нарса маълум бўладики, ватандошларимиз ҳеч қачон ўз хоҳишлари билан юртни тарк этиб кетмаган эканлар. Буни комил ишонч билан айтиш мумкин, чунки ўзбек халқи ўз тупроғига ёпишган халқ, тугилган жойини дунёда ҳар нарсадан ортиқроқ кўргувчи, жони-дилидан суйгувчи, «Бошқа юртда шоҳ бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл» мақолини кўнгил лавҳига ўчмас қилиб битиб қўйган танги халқ. Айтганларим муболага эмас. Қачонлардир ота-боболари ҳар турли сабабларга кўра ўзга ўлкаларга йўл олишга мажбур бўлган ватандошларимиз зорланиб кутган она юртга келганларида боболар тупроғидан бир сиқимни халтага солиб, эъозлаб олиб кетганларини ва қайтганларидан сўнг уйларининг тўрига осиб қўйганларини, унга вақти-вақти билан термилиб армонли соғинчларига таскин топиб юпанганларини яхши биламиз... Фарзандлар вояга етиб эсини таниганда, халтачадаги она Ватан тупроғини муқаддас билиб кўзга суртадилар: «Бу боболар юртининг табаррук парчасидир, Ватанинг тим-солидир, мусофирчиликда юрганингда ҳамини сен билан бирга, у Оллоҳ янглиг қалбининг тубидадур», дея насиҳат айлайдилар. Бу оилада қутлуғ одат бўлиб қолади ва авлоддан-авлодга ўтаверади... Фарзандлар қалбида она Ватанга бўлган меҳр ўтини ёқаверади... Бу узлуксиз, тиним билмас бир жараёндир.

* * *

Ажаб, ривоятларга қараганда, инсон боласи дунёга келганида, муштини маҳкам туккан ҳолда тугиларкан, қўлларида эса фоний дунёдаги ризқ-насибаси сиқимланган бўларкан. У илк бор

қўлларини очиб юборганда, ундаги ризқ дунёга сочилиб кетар экан. Ризқ қаерга тушган бўлса, банда бориб уни териб ер экан... Бу инсон зоти инкор эта олмайдиган ҳақиқатдир. Инсон боши сой тоши, дейдилар ёки яна ҳам аниқроқ айтганда, уни палахмон тошига ўхшатадилар. Ўйлаб қаралса, ризқнинг турли жойларга сочилиб кетиши ақл бовар этмайдиган нарса, унинг туб маъносини англаб етишга инсон идроки ожизлик қилади. Бамисли Мавлоно Жалолиддин Румий айтмоқчи, «ичиндаги ичиндадир». Лекин тошнинг тошдан фарқи бор, албатта. Ўша палахмон тошидай отилиб кетган ватандошларимиз, дунёнинг қайси ерида бўлмасинлар, шу қадимий Ватаннинг жигаргўшалари ҳисобланадилар, зеро уларнинг тарихи-тақдирлари улкан тарихимизнинг дардли парчаларидир. Тарихимиз саҳифалари варақланганда уларни ҳам эъзоз ила ўқиб-ўрганишимиз лозим.

Ўтмишга назар солсак, жуда кўп боболаримизнинг чет мамлакатларга йўл солганликларини кўраимиз. Улар ҳақида кейинроқ батафсилроқ тўхталиш ниятим бор. Ҳозирча шуни айтаманки, боболаримизнинг кўплари илм истаб, комил инсон бўлиш орзусида ўзга мамлакатларда мусофирчилик машаққатларини тортганлар. Масалан, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср ал-Фаробий ва бошқа сиймоларни айтиш мумкин. Йигирманчи аср бошларида ҳам кўп ёшлар хорижга, дейлик, Туркияга, Германияга ўқишга юборилган эдилар. Жадид маърифатпарварчилигининг етук намояндаларидан бири Абдурауф Фитрат 1909–1913 йилларда Истанбулда таҳсил олган эди.

Сирасини айтганда, буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий 1911 йилда ёзган, ўзбек драмачилигининг илк намунаси ҳисобланадиган

«Падаркуш» сахна асаридаёқ, ёшларнинг Туркия, Фарангистон ва Амриқога бориб ўқишларини орзу қилган эди. Худди шу гоёни улуг шоир Абдулҳамид Чўлпон ўзининг «Кеча ва кундуз» романида так-рорлаганди. Бунга фақат мустақилликка эришганимиздан сўнггина имконлар пайдо бўлди.

Бугунги кунда кўп ёшларнинг Америка Қўшма Штатларидан тортиб Япониягача турли мамлакатларда таҳсил олиб келиши оддий ҳодиса бўлиб қолди.

Ватан соғинчи... Бир лаҳза беихтиёр хорижга мажбуран йўл олиб, она Ватан ҳажрида изтироблар чеккан не-не ватандошлар, не-не авлодлар қисмати ҳақида ўйлаб қоласан киши.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг Қуддуси шарифга қилган сафари вақтида бўлиб ўтган қизиқ воқеани келтиради. Шаҳардаги зиёратгоҳларни айланиб чиқар экан, адиб рус калисосига келиб қолади. Калисо таърифини бергач, адиб шундай ёзади: «...Калисонинг олдида тошкентлик ёш аттор бор эканки, ҳожи ва завворлар(яъни, зиёратчилар) олатурғон нимарсалар сотадур. Дўконига бироз ўлтурдук. Мамлакатдан сўради. Қўлига бир неча нусха «Ойна» (Самарқандда нашр этилган ўзбек тилидаги илк журнал. 1-сон 1913 йил 20 августда босилиб чиққан – М.А.) ва «Туркистон харитаси»ни бердим. Аҳли савод экан. Тошканд шаҳрини кўрсатдим. Беихтиёр харита устиндаги Тошкандни ўпиб, кўзига суртди. Хуббул Ватан минал иймон. Хусусан, ватан ва аҳли диёрнинг қадри мусофиратга маълум бўлур. Ҳақиқатан Ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак. Сотмасга ва ўлгунча айрилмасга керакдур...»

Ўзим ҳам шундай бир ҳодисанинг шоҳиди бўлган эдим. 1981 йил ёзида Узоқ Шарқда бўлиб ўтган адабиёт байрамида иштирок этдим. Владивосток билан Находка йўлидаги қишлоқлардан

бирида бир неча ватандошимиз истиқомат қилар экан. Уч ватандошимиз ҳарбий хизматга бориб хизматини битиришгач, уларга ўша ер яхши кўриниб, қолиб кетишган, ўша ерлик аёлларга уйланишган, рўзгор тебратишиб келишар эканлар. Биздан хабар топишиб, меҳмондорчиликка таклиф этишди. Бордик. Ўнг томондаги дераза тоқчасида тувакчада бир дона атиргул очилиб турарди. Уй эгаси бу гул она юрти Ўзбекистонни эслатиб туришини, вақти-вақти билан унга тикилиб томоша қилишни яхши кўришини алоҳида ургулаб гапирди. Она юртдан сўради, соғинишини бир неча марта такрорлади, қайтиб бориш иложи йўқлигини, бола-чақа қилганлиги, рўзгори катталигини айтди, кўзларида эса ёш гилтиларди...

Буларнинг бари бизларга сабоқ эканлигини асло унутмаслигимиз лозимдир. Ҳа, «шириндир Ватаннинг аччиқ тутуну...»

Шундоқ, хориждаги ватандошлар ҳақида кўп хаёлларга бериламан. Уларнинг мусофирчиликда кечирган турмушларини, юртни соғинганликларини кўз олдимга келтираман. Юртга ташриф буюрганларида, — айниқса, бу шўролар даврида аниқ кўринар эди — тилимизнинг софлигига бераётган эътиборлари бизникидан кучлироқ эканлигига қойил қолардим. Урф-одатларимизни ҳам биздан кўра яхшироқ сақлашган... Тан олиш керак, мустамлака даврида тилимиз тўрт девор ичига қамалиб қолган эди. Хуллас, ўша йиллар ватандошлар — улар ўзларини «ватандор»лар, яъни, Ватани бор, беватан эмас, дейишарди, бу аслида тўғри — ҳақида кенгроқ ёзиш истаги тугилганди менда. Аммо бунинг мушкул томонлари бор эди, шўро мафкураси бунга йўл қўймасди. Хориждаги ватандорлар мавзуида жасорат билан асарлар ёзган адибларимиз бошларида турли «гап-сўз»лар айлангани айланганди. Жумладан, адабиётимизнинг

улкан вакили Шухратнинг «Жаннат қидирганлар» номли романи бошига тушган воқеаларни эслаб ўтиш кифоя.

* * *

Яна бир орзуим бор эди, бу ватандорлар билан бевосита алоқаси бўлмаса-да, ҳар қалай, мантиқан халқимизнинг тарихи билан боғлиқ мавзу – шажаралар ҳақида қалам тебратмоқ ҳаваси менга тинчлик бермасди. Бу, албатта, даставвал тарихга, тарихий мавзуларга қаттиқ қизиқишимдандир. Ўша паллалар – бу 1970 йиллар – бир куни раҳматлик отам Аҳмадқул сўфи Бекназар сўфи ўғлидан шажарамиз ҳақида сўраб қолдим. Отам жуда қувониб кетдилар: «Қадимдан халқимизда шажара удуми бўлиб келган, ҳар оилада шажара тутилган. Аммо бизда, ўғлим, афсуски, шажарамиз қогозга туширилмаган, – дедилар, – мен етти пуштимизни сенга айтиб бераман, ёзиб оласан. Шунини ўйлаганингдан бошим осмонга етди, хайрият! Майли, шажарамиз шундоқ бошлансин...»

Отамнинг сўзларида қандайдир ўксиниш оҳанглари сезгандим ўшанда. Мен отамни қувонтириб, шажарамизни ёзиб олган эдим. Ҳатто «Етти пуштим» деган дoston ёзмоққа киришгандим, бу ҳақда отамга мақтаниб қўйгандим ҳам.

Ҳар нарсанинг ўз вақти-соати бор, дейдилар. Бир неча йил аввал Туркиядан келган ватандошимиз жаноб Насруллоҳ Тўра билан танишиб қолдим. Ўша куни бор-йўғи ярим соатча суҳбатлашдик. Аммо менинг назаримда ҳам, кейин у кишининг эътироф этишича, Насруллоҳ Тўра назарида ҳам, биз гўё қадим-қадимлардан бир-биримиз билан танишдай эдик, фақат орадан маълум фурсат ўтган-у, турли сабаблар туфайли дийдорлаша олмадик холос.... Шундай бўлиши мумкинми?..

Дабдурустдан бунинг сабабини англай олмадик. Кейинроқ фаҳмимиз етди: гарчанд у киши Туркия фуқароси бўлса-да, мен Ўзбекистон фуқароси эсам-да, томиримизда битта қон тепарди – бу, ўзбекнинг қони! Ха, бизни қон бирлаштириб турарди, ўзбекнинг қони!

Бу ҳали ҳаммаси эмас. Жаноб Насруллоҳ Тўра билан бўлган кейинги суҳбатларимизда, у кишининг саргузаштлари, олис ва яқин аجدодлари, етти пушдан кўпроқ бўлган шажараси ҳақида ҳикоялар эшитар эканман, кўнглимга туккан ижодий орзуларимдан бирининг рўёбга чиқиш фурсати етганини юракдан ҳис этдим. Ватандошимиз қисмати баҳона, халқимиз тарихининг бир парчаси бўлган шажара ҳақида ёзиш ва бундан ўқувчиларимизни баҳраманд этиш имкони тугилгандай эди.

Ҳужжатларга, реал воқеаларга асосланган ушбу китоб шундай қутлуғ ниятда қозоғга туширилди. Қаҳрамонларнинг барчаси тарихий шахслардир.

II

Кобул

Воқеамиз кўҳна Афғонистоннинг пойтахти Кобул шаҳридан бошланади.

Жаҳонга донғи кетган машҳур «Бобурнома»ни тез-тез варақлаб туришни яхши кўраман. Умуман, юртимиз, Шарқ тарихи ҳақида асар битмоқчи бўлган адиб ёки тарихимизни тадқиқ этмоқчи ният қилган ҳар қандай олим ушбу комусий китобсиз бир иш қилиши мушкул. Алишер Навоий таъбири билан айтганда, «замон ва расм аҳли тариқидин чиқмоғни муносиб кўрмаган» жуда кўп миллатдош олимларимиз, тарихчиларимиз ҳам ўз асарларини

форс тилида битиб турган бир пайтда, бобокало-
нимиз Амир Темурнинг «Тузуклар»и ва Алишер
Навоийнинг асарларидан илҳомланибми, ноёб аса-
рини она тилимизда ёзгани, она тилимизнинг бе-
мисл бойлиги ва гўзаллигини намоён этгани чексиз
тахсинларга лойиқ бир жасоратдир. Шу вайдан
хам биз авлодлар жаноб Заҳириддин Муҳаммад
Бобурдан абадулабад миннатдормиз, шу вайдан
хам ўзбек халқининг мухтарам сиймога иззат-икро-
ми ортса ортиб бораверадики, асло камаймайди.

Мен нечанчи бордир «Бобурнома»ни қўлимга
оламан... Унда шундай сатрларга кўзим тушади:

«...Кобул вилояти тўртинчи иқлимдиндур. Маъ-
муранинг ўртасида тушубдур. Мухтасар вилоятдур.
...Бисёр латиф хавоси бор. Кобул хавосидек хаво-
лик ер оламда маълум эрмаским, бўлмай. Ёзлар-
да кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар агар-
чи қори аксар улуғ тушар, вале муфрит совуғи
йўқтур. Самарқанд ва Табриз хам хушхаволикқа
машҳурдир, вале муфрит совуқлари бордур... Ко-
бул вилояти берк вилоятдур, ёт ёғий бу вилоятқа
кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон
била Кобул орасида Ҳиндукуш тоғи тушубтур...»

Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу шаҳарни жуда
ёқтирар эди, шунинг учун вафотидан кейин табар-
рук хокини ўзининг васиятига кўра Кобулга олиб
келиб дафн этдилар. Кобулнинг сўлим жойлари-
дан ҳисобланадиган Заҳириддин Муҳаммад Бобур
мангулик уйқуга чўмиб ётган боғ бугунги кунда
зиёратгоҳга айланган...

* * *

1881 йил.

Наврўзи айём кунлари эди.

Тахтга чиққанига ҳали бир йил хам бўлмаган
Афғонистон подшоси Амир Абдураҳмонхон кў-
ринишхонада аёнлари билан давлат ишлари, ху-

сусан, пойтахт шаҳар Кобулни обод этиш ҳақида кенгашиб ўлтирарди. Подшо Кобулнинг барча даҳалари, мавзе-маҳаллалари борасида сўз юритди. Гап номи юқорида зикр этилган Заҳириддин Муҳаммад Бобур қабри жойлашган боққа келиб қолди. Подшо бир оз хаёлга чўмди-да, ушбу боғни ҳамда унга яқин бир қанча ховли-жойларни шу даврада ўлтирган, Хўқанд хони Худоёрхон синглисининг ўғли, яъни жияни Саид Акрамхон Тўрага инъом этар экан, мамнуният ила бундай деди:

– Сиз Туркистондансиз, Тўра жаноблари, хонлар авлодидансиз, Туркистон подшоҳларидан бири шавкатли Бобуршоҳдан мерос қолган боғни сизга беришга фармон қилурмиз, иншооллоҳ, обод этурсиз!

Даврада «Муборак бўлсин!», «Қутлуғ бўлсин!» деган овозлар янгради. Ҳамма ўнг томонда жим ўтирган барваста одамга ҳавас билан қарарди.

–Илтифотингиз учун қуллук, подшо ҳазратлари! – дея бош эгди Саид Акрамхон Тўра. Амир Абдурахмонхоннинг вазири аъзами, ноиби ва энг ишончли кишиси шундай юксак мурувватга муносиб кўрилган эди.

Улуғ подшо Заҳириддин Муҳаммад Бобур ховли-жойларининг унга ҳадя этилиши кўнглида ҳам қувончли кайфиятни, ҳам аллақандай маъюс туйғуларни уйғотди. Ҳар қалай, Хўқанд хонлари ўзларини машҳур Олтин Бешик воқеасига бориб улайдилар, Бобур Мирзога меросхўр санайдилар, демак буюк Амир Темур Кўрагон авлодларидандурлар. Аммо бугун замон бошқа...

Эй, буқаламундай турланувчи дунё, эй чархи кажрафторнинг аччиқ шеваси!.. Шу палла масъуд онлар, жонажон Хўқанд, тоғаси Худоёрхон салтанати, ўрис босқини, хонликнинг хароб бўлиши, юртининг ёт оёқлар остида топталиши, ўрис подшосининг найрангбозликлари, сарсону саргардон бўлган

Худоёрхон, алдоқлар тўрига тушган Насриддинбек, патарат топган улкан хонадон қисмати, – бари-бари Саид Акрамхон Тўра кўз олдидан бир-бир ўтди. Сўзи ўткир шоир дўсти Фурқат лақабли Зокиржон Холмуҳаммад ўғлининг «Муҳаммад Худоёрхон тилидан» мухаммасидан ушбу сатрларни эслади:

Демиш хон бир куниким, давру давронлар қаён қолди?
Сарири салтанатда ҳукм-фармонлар қаён қолди?
Мунаққаш хоналар, заррин намоёнлар қаён қолди?
Равоку пештоку қасри кайвонлар қаён қолди?
Муқарнас, шаҳнишин заркор айвонлар қаён қолди?..

Саёҳат айлар эрдим ҳар йили атрофни чандон,
Ки аввал Марғинону Андижону сўнгра Шаҳрихон.
Насими «Шаҳрободим»дин топар эрди фароғат жон,
Чиқиб андин шикор айлаб борардим Чуст ила Косон,
Эсиз, ул Тўрақўрғону Намангонлар қаён қолди?..

Қабул айлаб худо бу тавба бирла оху зоримни,
Яна Фарғонага бир йўл етургайму гузоримни,
Қувонса нотавон кўнглим кўриб ёру диёримни,
Дуоғўйлар ичинда яхши билган эътиборимни,
Дариғо, Фурқатийдек дийда гирёнлар қаён қолди?..

Ҳа, барчаси қаён қолди?.. Хон хонадони, тўпланиб чуғурлашиб турганда ногаҳон тош отилган қушлардай ҳар қаёққа тарқалиб кетди, кимлардир қатли омга учради, кимдир қочиб жон сақлади, кўплар қамокқа тушди. Йигирма беш-йигирма олтилардаги Саид Акрамхон Тўра паҳлавон келбат, ақлли, фаросати ўткир бир йигит эди. У иложини топиб, яширин йўллар билан хорижга кетиш чораларини ўйлай бошлади. Хўжандга етса бас, ундан Зомин орқали Самарқандга, кейин Термизга ва Амударёнинг Паттакесар гузарига чиқиб оларди. Дарёдан ўтиши билан Мозори Шарифга боради, у ерда хешу ақраболар бор...

Саид Акрамхон Тўра сафарга жўнашдан бир кун олдин саррофга бориб пулини майдалаб олмоқчи

бўлди. Хар калай, йўлда шунга зарурат туғилиши шубҳасиз, бу ишни шу ернинг ўзида битириб олгани яхши. У ишини ўринлатиб, бозор дарвозасидан чиқаётган ҳам эдики, орқасида икки ўрис аскар билан келаётган, болалиқдан бирга ўсган маҳалладоши Қамбар қавчинга рўпара келди.

«Ўрислар Қамбарни тутиб олишибди-да, икки ўрис олиб келяпти. Уни қутқариш чорасини қилишим керак...» – Саид Акрамхон Тўранинг хаёлига дабдурустдан келган фикр шу бўлди. У сўзга офиз очиб улгурмади. Ўрислар тутиб олган одамга асло ўхшамаган Қамбар қавчин бирдан аскарларга ўгирилди-да:

– Тез тутингиз! – деб ишора қилди. – Сиз қидириб юрган Саид Акрамхон Тўра шу киши бўладилар!.. Ўша, хоннинг суюкли жияни!..

Аскарлар тездан ҳанг-манг хон жиянининг қўлларини орқасига қилиб боғладилар. Саид Акрамхон Тўра ҳар қандай жазога, қамокқа тушишга, ҳатто, дорга осилишга ҳам рози эди, аммо мана бундай эл кўзи олдида куппа-кундузи қўли орқасига боғланиб шарманда бўлишга асло чидай олмасди.

– Ие... Қамбар... – бошқа сўз айта олмади у.

– Тоғангиз мени зиндонга солганида ҳолимдан хабар олмадингиз, тўрам, – истехзоли кулди Қамбар қавчин. – «Ҳап сеними!» деб қўйгандим. Тўрт йил захга ботиб ётдим. Сиз ҳам қамокда бургалар қандай талашини бир кўрингиз...

Саид Акрамхон Тўра эслади: чиндан ҳам Қамбар қавчин уч-тўрт йил аввал каттароқ бир қинғир ишга аралашиб қолиб, қамокқа ҳукм қилинган эди. Энди ўзича ўшанинг ҳиссасини чиқариш пайида... Саид Акрамхон Тўра ғазабдан: «Ноинсоф, бу нима қилганинг?» демоқчи эди, аммо сўзларини нокасу ножинсга ҳайф кўрдию индамай қўя қолди.

Уни, хон авлоди бўлгани учун, хушёрликни ўн карра оширишиб сақладилар ва тезда қўриқчилар

қуршовида Россия империяси таркибида янги ташкил этилган губернаторлик маркази Тошкентга юбордилар. Тошкентда уни биров сўроқ ҳам қилмади, суриштирмади ҳам. Бир йил қамокда ётди, худди уни эсдан чиқариб қўйгандай эдилар. Саид Акрамхон Тўра қисмати қандай кечиши ҳақида ўйлаб, ўйнинг тагига етолмас эди.

* * *

Кун кетидан кун келарди...

Тақдир тасодифларга тўла.

Кунларнинг бирида афғонистонлик қандайдир йигитнинг қамокқа тушгани ҳақида хабар тарқалди. Махбуслар уни тезроқ кўришга ошиқар эдилар. Ўттизлардан ошган бу йигит тўладан келган, бақувват, тутумидан аслзодалардан экани кўриниб турарди. Йигит ўзбекча билмасди. Саид Акрамхон Тўра негадир ўзини унга яқин олди, форсча билгани ҳам қўл келди. Айти пайтда, йигитда ҳам унга нисбатан дўстона майл, интилиш сезилди. Танишдилар. Йигитнинг исми Абдурахмонхон экан... Сухбат асносида Саид Акрамхон Тўра кўп нарсаларни билиб олди.

Абдурахмонхон 1834–1863 йилларда Афғонистонга подшолик қилган Амир Дўстмухаммадхоннинг набираси бўлар экан. Бобоси вафотидан кейин мамлакат тахтига унинг ўғли, Абдурахмонхоннинг амакиси Амир Шералихон ўтирибди. Амакиси уни ўзига рақиб билиб, ҳар қанақасига қисиштира бошлабди, киши билмас суиқасдлар ҳам уюштирибди. Ўн беш йилдирки, аҳвол шу экан. Абдурахмонхон олдида юртдан вақтинча бирон ёкқа кетиб туриш ва шу йўсинда жон сақлаш муаммоси кўндаланг бўлиб қолибди. Онаси унга Туркистонга кетишни маслаҳат берибди. Лекин унинг олти яшар ўғлидан ажралиб кетгиси келмабди. Аммо бошқа чора йўқ экан. У ҳамма жойда ўзининг кимлигини сир ту-

тиб, Амударёдан ўтиб олибди. Самарқандга келганида ўрис айғоқчилари хабар топишган эканми, уни тутиб олибдилар. Шундан кейин, мана, Тошкент зиндонига тушиб турган жойи экан...

Бор гап шу.

Саид Акрамхон Тўра янги танишининг саргузаштларини эшитиб ғамгин бўлди. У ҳам ўзиинг кимлигини, қаерданлигини, бошига қандай савдолар тушганлигини, тоғаси Худоёрхон қисматини, бу зиндонда бир йилдан буён савол-сўроқсиз ётганлигини айтиб берди. Ажабо, уларнинг тақдирлари томчи сувдай бир-бирларига ўхшаб кетарди. Ўхшатмагунча учратмас, деганларидай, униси Афғонистон подшошининг набираси, буниси Хўқанд хонининг жияни, иккиси ҳам қувғину кийноқда, иккиси ҳам қамоқда... Тақдир уларни бир-бирларига ҳамнафасу ҳамдарад этди, дўстликлари ортди. Бошга оғир кунлар тушганда пайдо бўлган дўстлик, биродарлик Оллоҳнинг бандасига беадад илтифоти эканлигини ҳар иккиси ҳам кейин ўз кўзлари билан кўрдилар.

Орадан бир неча йил ўтди.

Бир куни эрталаб Абдурахмонхонни олиб кетишга келишди. Бунни кўриб икки дўст хайратда қотиб қолишди: қаерга олиб кетишади, қандай ниятлари бор, Абдурахмонхон қайтиб келадими, яна кўришишадими, йўқми?.. Бу саволлар жавобини Оллоҳдан бошқа ҳеч ким билмасди. Қадрдон ва сирдош бўлиб қолишган пошшозода билан хонзода кўзларида ёш, бир-бирларига яхши тилаклар билдиришиб, худодан омонлик сўрашиб хайрлашдилар, чунки бу ёғи нима билан тугаши даргумон эди.

Уч-тўрт ош пишиғича ўтдимиз ёки кўпроқми, — ўз ёғига ўзи қоврилиб ётган Саид Акрамхон Тўра бунни аниқ билолмади, — бир пайт Абдурахмонхон қайтиб келди. Хонзода бемисл қувонди, аммо дўстининг юзларида унчалар хафачилик ифодаси кўримаганига хайрон бўлди.

– Эсон-омонмисиз, амир жаноблари? Тўрт му-
чангиз соғми? – сўради у пошшозоданинг елкала-
рини, кўлларини ушлаб кўяркан. – Нима гап экан,
сўйлангиз!

– Кўп аломат ишлар кутиб турган экан, Саид
Акрамхон! – маънодор жилмайганча жавоб берди
Абдурахмонхон. – Парвардигорнинг чеварлигига
тан бермай илож йўк...

– Ҳа-ҳа, Оллохга шукр, Оллохга шукр... Пар-
вардигор чевар...

– Юқоридаги хонада мен билан маъмурлар
бошлиғи сўзлашди... – деди Абдурахмонхон. –
Отини ҳам билмайман. Бир тилмоч ҳам бор...

– Хўш, хўш?.. Нима дейди?.. – шошиларди
Саид Акрамхон Тўра.

Абдурахмонхон бўлиб ўтган суҳбатни гапириб
берди.

Гап бошқа ёқда экан...

Россия императори жаноби олийлари ҳами-
ша Афғонистон мамлакатига хайрихоҳлик билан
қарайди, ҳамиша ёрдам кўлини чўзмоққа тайёр.
Энди чегаралар ҳам умумийлик касб этмоқда. Россия
ҳамиша Афғонистонда тинчлик-омонлик бўлишини
истаб келган, тинчлик истайди. Аммо Буюк Бри-
таниянинг империалистик гуруҳлари Афғонистонни
ўз таъсир доираларига киритмоқчилар, у ерда
Ҳиндистондагидек маҳкам ўрнашиб олмоқчилар,
мамлакатни қарам қилмоқчилар... Бу Афғонистон
учун ҳам, Россия учун ҳам хавфли. Албатта, Рос-
сия бунга йўл кўя олмайди. Ҳеч қачон! Буни
яхши англамоқ керак. Иккинчидан, энг муҳими,
жаноб Абдурахмонхон чиндан ҳам Афғонистон
подшоси бўлишга муносибу мустаҳикдур, Россия
буни тан олади, унга дўст сифатида қарайди.
Абдурахмонхоннинг ҳозирги афғон подшоси Амир
Шералихон томонидан турлича тазйиқларга дучор
этилаётгани ҳам Россия императори ҳазрати олий-

ларига яхши маълум, бундан Абдурахмонхоннинг кўнгли тўқ бўлсин. Бас, Россия Абдурахмонхонга тахтга чиқишига ёрдам беради, маблағ ва аскар билан таъминлайди. Ўзи ҳам юртда тарафдорларини жамлаши зарур бўлади. Фақат бир шарт – инглизларга ён бермаслик керак, уларни Афғонистон сиёсатига аралаштиришига йўл қўймаслик муҳимдир... Агар шу шартларга кўнса, Абдурахмонхон тезда юртига жўнаши мумкин, балки жўнаши керак...

– Албатта, жўнашингиз керак, амир жаноблари! – деди Саид Акрамхон Тўра...

Абдурахмонхон дўстининг кўзларида маъюслик кўрди:

– Саид Акрамхон! Менга ҳамроҳ бўлмайсизми? – сўради бирдан. Кейин жавоб кутиб ўтирмай давом этди: – Ҳа, сиздан сўрамай бир иш қилиб қўйдим... Маъмурлар бошлиғига айтдимки, мен айтганларингизга розиман, агар кўмак берсангиз, аскар берсангиз бораман, дедим. Лекин қандай ёлғиз бораман? Менинг шеригим Саид Акрамхон Тўрага ҳам жавоб берасизлар, дедим. Мен билан бирга кетади, бу ишларда ёрдамчи бўлади... Шартингизга шарт, дедим...

– Улар нима дейишди?.. – Абдурахмонхон сўзиини шоша-пиша бўлди Саид Акрамхон Тўра... – Розилик беришдими?..

– Улар розилик беришди. Бизни чиқариб юборишиб, душманларни чалғитиш учун: «Афғонистон шахзодаси Абдурахмонхон билан Худоёрхон жияни Саид Акрамхон Тўра фалон куни фалон соатда камоқхонадан қочиб кетибдилар...» деб жар ҳам солмоқчилар...

– Оллоҳ умрингизни узоқ қилсун, илоё! – миннатдорчилик билдирди Саид Акрамхон Тўра. – Бир умр қарздорман, амир жаноблари! Уларга шарт қўйиб теран ақлингизни яна бир бор намоён этибсиз!

Саид Акрамхон Тўра шундай деди-да, мамнун Абдурахмонхоннинг қўлларини қисди, сўнг каттиқ бағрига босди. Кўзларига қувонч ёшлари тўлиб келганини сезмасди. Пошшозода билан хонзода тақдирнинг симобдай ўзгаришидан хайратда бир-бирларига боқиб тўймасдилар.

Йўл-йўлакай улар Мозори Шарифда, ўзбекларнинг нуфузли бир каттакони уйида тўхтадилар. Каттакон Саид Акрамхон Тўранинг қариндошларидан эди, у азиз меҳмонлар пой қадамидан ниҳоятда хурсанд бўлди. Бу ерда Абдурахмонхон билан яқинлашишга яна бир қадам қўйилди. Саид Акрамхон Тўра сабаб, аввали тақдир тақозоси, Абдурахмонхон шу оиланинг бўй етган қизига унаштирилди, тўй ҳам бўлиб ўтди. Шундай қилиб, Абдурахмонхон – бўлажак Афғонистон подшоси ўзбекларга куёв бўлиб қолди.

* * *

Абдурахмонхон Кобулни олиб тахтни эгаллагач (бошқа тафсилотлар, муҳораба ва хоказоларни четлаб ўтамиз, улар мавзуимиз доирасига кирмайди) садокатли инсон Саид Акрамхон Тўрага яна ҳам каттиқроқ боғланиб қолди. Уни худди кадрдон укасидай, синашта дўстидай яхши кўрарди. Тагли-тахтли хонадон фарзанди, кўнгли тоза инсон, бир томони Худоёрхоннинг жияни... Амир Абдурахмонхон ҳеч иккиланмай унга вазири аъзам лавозимини берди. Шу палла Афғонистон подшоси ўттиз олти, вазири аъзам эса йигирма етти ёшда эдилар... Қанча йиллар ўтиб кетди-я...

...Саид Акрамхон Тўра ичида ўзини Амир Те-мур авлоди ҳис этиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан қолган меросга ворис ҳисобларди, шунинг учун Амир Абдурахмонхоннинг фармонидан бағоят миннатдор бўлди. Би роз ўтмай вазири аъзамни нуфузли афғон кадхудоларидан бирининг қизига

уйлантириб кўйди. Саид Акрамхон Тўра Бобуршоҳ боғи ёнидаги ҳарамсарою ховли-уйларда яшар экан, ўзини бамисоли боболар чироғини ёқиб тургандай ҳис қиларди.

Вазири аъзам Саид Акрамхон Тўра Афғонистон подшоси Амир Абдурахмонхонга сидкидилдан хизмат қилиш асносида, тотган тузини оклаш лозимлигини асло эсидан чиқармади. Мамлакатда вазири аъзамнинг обрўси баланд эди, ҳамма уни эъзозларди. Пошшоликда ҳар бир иш унинг таклифлари, мушоҳадалари, маслаҳатлари ҳосиласи сифатида амалга ошириларди. Жумладан, мамлакатда юрт тинчлигини сақлаш учун мунтазам ҳарбий кўшинлар ташкил этилди, подшо девони тартибга солинди, солиқлар тўғрисида тегишли фармонлар эълон қилинди, савдо ва хунармандчилик тараққий топди. Мамлакатда чет эл тижорат сармоёси кучли нуфузга эга эди, уларнинг ҳаракатларини бир оз чеклашга эришилди. Шаҳарлар обод бўлди. Ҳамма Кобул кўчаларининг гавжумлашиб кетганидан гапирарди. Чорсудаги минорага бир неча йиллар олдин кетиб қолган лайлак қайтиб келиб яна уя курди.

1901 йил Саид Акрамхон Тўра учун мусибатли келди, дўсти ва суянчиғи Афғонистон подшоси Амир Абдурахмонхон эллик етти ёшида дунёдан кўз юмди. У йигирма бир йил мамлакат маснадида ўтирди. Тахтга талабгорлар кўп эди, шулардан бири Амир Абдурахмонхоннинг йигирма тўққиз ёшли ўғли Ҳабибуллохон бўлиб, у ақлли фарзанд сифатида ном қозонганди. Саид Акрамхон Тўра кўз олдида катта бўлиб вояга етган Амир Ҳабибуллохоннинг отаси тахтини эгаллашида қаттиқ саъи ҳаракат кўргизди ва у Афғонистон подшоси деб эълон қилинди. Бир оз вақт ўтгач, Саид Акрамхон Тўра сал ўзини четроққа тортмоқчи бўлди-да, истеъфога ижозат беришларини сўраб подшога мурожаат қилди. Подшо бунга рози бўлмади,

Саид Акрамхон Тўрани вазири аъзам мансабида колдирди...

Мана шунга ҳам ўн етти йил бўлибди! Ўн етти йил... Саид Акрамхон Тўра назарида Амир Ҳабибуллохон худди кечагина тахтга мингандек эди. Ё, раббий!..

Бу орада жаҳон муҳорабаси бўлиб ўтди. Худоёрхон салтанатини хароб этган ўрис подшоси асфаласофилинга равона бўлибди, лекин ўрнига бир болшавой деган зиндиклар юрт бошига келган эмиш. Болшавой дегани – йўқсул, ялангоёқ дегани экан... Ёки охирзамон яъжуж-маъжужлари шулармикин?..

Ш

Мусофирхонада

Ана шундай кунлардан бирида Кобулнинг мусофирхонасига Ҳиндистондан Саид Маҳмудхон Тўра деган нафаси ўткир алломаи замон, донишманди даврон келиб тушгани хабари вазири аъзам Саид Акрамхон Тўра қулоғига чалинди. Меҳмон асли Туркистондан экан.

Мусофирхона, уни ҳожихона ҳам дер эдилар, доим ҳажга бораётган, ҳаждан келаётганлар билан гавжум бўларди, у ерда Афғонистоннинг ҳамма томонидан ҳожилар тўпланишарди. Ҳожихонага келган янги одамлар хабарини ҳамиша вазири аъзамга етказиб турардилар. Вазири аъзам янги келган меҳмонни танимасди. Аммо унинг Туркистондан эканлиги Саид Акрамхон Тўра кўнглини банд қилган барча саволу шубҳаларга таскин берар эди: у – ватандош...

Вазири аъзам ўзининг аробачиси хўқандлик Уста Маҳаммад Аминни зудлик билан ҳожихонага бориб, Ҳиндистондан келган меҳмондан ҳол сўраб, саройга таклиф этишни буюрди. Аробачи

шу захотиёк отланиб кўчага чикди ва аробасини елдай учириб кетди. Ҳамма бу ароба кимга тегишли эканлигини яхши билар, дарров унга йўл бўшатарди.

Уста Маҳаммад Амин мусофирхона эшигидан ичкарига кирди-да, салом бергач, баланд овозда:

– Ҳиндистондан келган Саид Маҳмудхон Тўра деган хожи бормилар? – деб сўради, кейин қайдан садо чиқаркин, дея атрофга олазарак қаради. Кимдир жойида ўтирар, кимдир ётибди, баъзилар эса ўзаро суҳбатлашишмоқда, гангир-гунгир авжида... Ҳамма бир лаҳза тўхтаб аробачига тикилди. Аммо ҳеч кимдан садо чиқмади.

– Ҳиндистондан келган хожи борми? Саид Маҳмудхон Тўра?.. – саволини такрорлади аробачи...

Бир оздан кейин чап томондан шикаста овоз эшитилди:

– Мен бўламан...

Аробачи овоз чиққан томонга қараб юрди.

– Сизмисиз, Саид Маҳмудхон Тўра?.. Ассалому алайкум!

– Ва алайкум ассалом...

Саид Маҳмудхон Тўра йўл азоби – гўр азоби, деганларидай, сафар машаққатларидан ҳориб-толиб, бир оз ўзини нохуш сезиб, чеккароқда кўрпага ўраниб ётарди. У, мени ким сўради экан, Кобулда ҳеч кимим йўқ эди-ку, дея ҳайратланарди.

– Вазири аъзам, ноиб Саид Акрамхон Тўра жаноблари сизни саройга таклиф этадилар... – деди Уста Маҳаммад Амин таъзим бажо келтириб. – Тезда олиб келишимни буюрдилар. Ароба ҳам ташқарида тайёр турибди...

– О... зарурати йўқ эди-ку... – дея олди холос меҳмон қўлини кўксига қўйиб. – Вазири аъзам жаноблари катта илтифот қилибдилар... куллуқ...

Саид Маҳмудхон Тўра билдирилаётган иззату икромдан бағоят мутаассир бўлди, дарди ариган-

дай, мусофирхонанинг тунд деворлари чекиниб, кенгликка чикқандай сезди ўзини.

* * *

Кўзларида ўт чакнаган, боодоб, очик чехрали ўттиз ёшлардаги ўрта бўйли бу мулло йигит Саид Акрамхон Тўрага ёқиб қолди. Сухбатлардан маълум бўлдики, Саид Махмудхон Тўра водийдан, Наманганнинг Чуст шаҳридан экан. Илм йўлида риёзатлар чекмоқни кўнглига тугиб, аввал Бухорога, сўнг Маккаи мукаррамага борибди, сўнг Мадинаи мунавварани зиёрат этибди. У ерда машхур шайх Ҳаққий Маккий Маданий Деҳлавий кўлида шогирдлик мақомига эришиб, етти йил қуръон илми, ҳадис илми, фикҳ ва бошқа илмлар сирини ўрганибди. Етти марта ҳаж қилибди. Чамаси, ҳалигача сўққабош экан. Ватанга қайтиш илинжи бўлганидан рўзғор қилмаган кўринади. Агар Саид Махмудхон Тўра сингари олим бир йигит Кобулда қолса яхши бўларди, бу ерда туркистонликлар сафи кўпайса айни муддао... Ўзи ҳам ҳозирча юртга қайтмоқчи эмас шекилли.

Саид Акрамхон Тўранинг Аҳмадхон деган ўғлидан бир қиз набираси бор бўлиб, бу палла бўй чўзиб даражаи камолга етиб қолган, битта-яримта оғиз солгувчилар ҳам чиқиб турарди. Вазири аъзам бир куни ҳеч иккиланмай Саид Махмудхон Тўрани ҳузурига чақиртирди ва бундай деди:

— Оллоҳ бандасига ҳамиша савоб ишлар қилишни буюради, Махмудхон. Мана, илм риёзатини чекиб шу даражага эришдингиз, илло илм олмоқнинг, билмоқ ва ўрганмоқнинг чеки-чегараси йўқ... Бу умр бўйи давом этади. Лекин бандасига юклатилган бошқа вазифалар ҳам бордурки, уларни ҳам адо этмоқ фарз... А, лаббай?

— Албатта, албатта... — жавоб қилди Саид Махмудхон Тўра дабдурустан гап нимада эканлигини

фахмлай олмай. — Оллох томонидан буюрилғон вазифаларни бандалар адо этмоқлари шартдур, вазири аъзам жаноблари...

— Сизни ўзимга ўғил қилиб олсам, дейман. Гулдай набирам бор Моҳихон бегим отлиғ... Шуни сизга раво кўрсам, дейман... — Саид Акрамхон Тўра гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолди.

Саид Маҳмудхон Тўра чарсиллаб ёнаётган олов ёнида узоқ туриб қолгандай қип-қизариб кетди! У ҳар нарсани кутган бўлса ҳам, бу қадар меҳрибончилигу мурувватни кутмаган эди. Ҳалигача рўзғор қилиш ҳақида ўйлашга фурсат топилмади. Ё, фалак! Бу таклифни мамлакатда нуфузи кучли Саид Акрамхон Тўрадек бир валлакатнинг ўзи қилаётир. Агар ушбу қутлуғ иш амалга ошса, у Худоёрхон авлодига куёв бўлади... Ватандан узоқда, мусофирчиликда азиятлар чекиб юрган бир ғарибга бундан ортиқ толе борми? Саид Маҳмудхон Тўра идрок этди: Саид Акрамхон Тўра, кўп оқибатли инсон, дунё кўрган кадхудо ватандошлик бурч-оқибати юзасидан бу ишга қўл урмоқда. Орада қариндош-уруғчилик риштасини маҳкамроқ боғлаш ниятида беғараз саъи ҳаракат кўргизмоқда... Шуларни ўйлар экан, юраги ҳаяжондан тобора қаттиқроқ тепа бошлади. Уялганидан бошини ердан кўтара олмас, тилига ҳеч бир калима келмасди...

Саид Маҳмудхон Тўра ҳолатидаги ўзгаришларни зимдан кузатиб турган Саид Акрамхон Тўра ичида, тўғри ишга қўл ураётганига яна бир бор иймон келтирди.

Дунёда янги келин-куёвдан ортиқ бахтли инсонлар бўлмаса керак. Оллохнинг марҳамати билан Саид Маҳмудхон Тўра ва Моҳихон бегим ана шундай бахтга муяссар бўлган эдилар.

Тўйдан кейин бир ой ўтгач, Саид Акрамхон Тўра куёвини подшо Амир Ҳабибуллохон ҳузури-

га олиб кирди. Подшо заррин тахтда ўнг томонга ёнбошлаб ўтирарди, вазири аъзамни кўриши билан ўнгланиб олди.

– Подшои олам! – тахтдан анча берида тўхтаб кўл қовуштирганча деди вазири аъзам. – Даромаддан сўнг, мухтасар сўз шулдирким, бу йигит, отлари Саид Махмудхон Тўра, куёвимиз, куёв эмас, балки ўғлимиздир. Мадинаи мунавварада етти йил машаққат чекиб машҳури офоқ шайх Ҳаққий Маккий Маданий Дехлавий каби улуг зоти бобаракотдан фатвою иршод олиб уламолар сафидан муқим жой эгалламишдир. Кобулда иқомат этмак ниятлари бордир. Бирга сиз жаноби олийларини зиёрат этмакка келибдурмиз...

Шу сўзларни айтгач, вазири аъзам Амир Ҳабибуллохонга юкунгали тахт нойига йўналди. Саид Махмудхон Тўра саломхонага кирганча, останада турар эди. У вазири аъзам нима қилса шуни такрорлади – изма-из бориб подшо ҳазрати олийларига таъзим бажо келтирди ва юкунганча ортга чекинди...

– Подшо ҳазрати олийлари! – деди яна Саид Акрамхон Тўра. – Сиз хамиша фуқароларингизга меҳрибондурсиз, жуда кўп бор бундай меҳрибончиликларингизнинг шоҳиди бўлганмиз... Офтоб янглиғ марҳаматингиздан жумлаи мўмин бахрамандирлар. Раҳму шафқатингизни бизлардан дариф тутмассиз, деб умид қиламан. Куёвимизни раёнгиз сафига қабул қилишингизни ўтиниб сўрайман. Булар ёш рўзгордирлар, кулба-хоналари ҳам йўқ ҳозирча...

Подшо Амир Ҳабибуллохоннинг зиёратдан мамнун эканлиги кўриниб турарди. Муомалалардан Саид Махмудхон Тўра вазири аъзамнинг подшо олдида ҳурмати баланд эканлигини фахмлади. Биринчидан, сўзлаганда вазири аъзам ўзини ниҳоятда эркин тутди, иккинчидан, подшо унинг биронта ҳам

сўзига эътироз билдирмади, аксинча, маъқуллаб бош ирғаб ўтирди.

– Вазири аъзам жаноблари! – буюрди Афғонистон подшоси. – Кобулнинг макбул жойларидан, шимол тарафдан бўлсин, куёвингиз Саид Маҳмудхон Тўра оиласи учун кенгроқ майдон, ер ажратиб бериш чораси кўрилсин. Бу фармонни ўзингиз назорат қилурсиз. Зудлик билан икто фармони тайёрлансин. Сониян, Саид Маҳмудхон Тўранинг уламо сафидан жой олганлиги таҳсинга сазовор ишдир. «Дорулмуаллимин» мактабимиз бор, «Ҳабибия» мадрасамиз бор... Ҳар икки мактаб ҳам илми ўткир уламога муҳтож. Мактабу мадрасада мударрислик лавозимига тайин этилсунлар! Узукка кўз қўйгандек бўлур, иншооллоҳ! Подшоликнинг илми, зехни ўткир кишиларга эҳтиёжи кўпдур...

– Давлатингиз, илоё, дунё тургунча турсин, подшо ҳазрати олийлари!

Саид Акрамхон Тўра ва куёв Амир Ҳабибуллохонга такрор қуллуқ қилдилар. Чиндан ҳам подшонинг марҳамати катта бўлган эди. Орқага чекинишар эканлар, Саид Маҳмудхон Тўра подшо жаноби олийларига ўз миннатдорчилигини фақат «Қуллуқ!», «Қуллуқ!» сўзлари билан ифода қилди, ортиғига журъати етмади...

* * *

Саид Маҳмудхон Тўра «Дорулмуаллимин»да катта мударрис лавозимида ишлай бошлади. Унга бу табаррук масканда узок йиллар хизмат қилиш насиб этди. Дорулмуаллимин мактаби ва Ҳабибия мадрасаси бевосита подшо назоратидаги юксак мақомдаги ўқув даргоҳлари эди. Уларда – аҳли аъён, бўлғувси давлат кишилари, амирлар, вазирлар, генераллар, мударрислар, фақиҳлар, муфтийлар ва бошқа нуфузли инсонлар таҳсил олар эдилар. Ўз фарзандларини бу мактабларда ўқитмоқ кўплар

учун юксак мартаба, обрў саналарди. Табиийки, улар барчаси Саид Махмудхон Тўра сабоқларидан бахраманд бўлишиб, билим олардилар, уни ўзларига устоз деб билардилар. Шогирдлар орасида турли авлод вакилларини учратиш мумкин. Мисол учун, Афғонистон подшоси Нодиршоҳнинг ўғли, кейинроқ узок йиллар Афғонистонга подшолик қилган Муҳаммад Зоҳиршоҳ ҳам етти-тўққиз ёшларида Дорулмуаллиминда Саид Махмудхон Тўра қўлида тахсил кўрганди. Хатто, бир куни уйга берилган вазифани адо этмаганлиги учун Муҳаммад Зоҳир устози томонидан «кулоқ чўзиш»га раво кўрилганлигини ҳали-ҳали кулиб эслайдилар.

Алқисса, ёш келин-куёвларга подшо фармони билан катта ҳовлили ўн танобча ер ажратиб берилди. Бу жой ҳозирги Кобул аэропорти ҳудудида эди. Саид Махмудхон Тўра, юқорида таъкидлаганимиздек, қуръон илми, тафсир, илми ҳадис, фикх ва бошқа илмлардан теран билимга эга бўлганидан ҳамда ўзининг Оллоҳга ҳам, бандасига ҳам ёқадиган феъл-атворию инсоний фазилатлари, ҳалол ва покиза меҳнати туфайли саройда ҳамда авомуннос олдида катта обрў-эътибор қозона бошлади. Оқила ёстикдоши Моҳихон бегим билан рўзғор аробасини юргизиб, ҳовли-боғларини обод этиб умргузаронлик қилдилар. Худо бир ўғил берди, унга Аҳмадхон деб от қўйдилар. У Худоёрхон авлодининг Саид Махмудхон Тўра оиласидаги биринчи вакили эди. Афсуски, Моҳихон бегимнинг умри қисқа экан, рўзғор қилганларининг тўртинчи йили оламдан кўз юмди... Биз Саид Махмудхон Тўранинг 1920–1930 йиллардаги ҳаёти тасвирига кейинроқ қайтамиз ва ўшанда батафсилроқ баён этамиз.

Саид Махмудхон Тўра шундан кейин Моҳихон бегимнинг синглиси Хосиятхонга уйланди. Уч йил рўзғор қилдилар. Афсуски, Моҳихон бегим билан Хосиятхон ўртасида ер билан осмонча фарк

бор эди. Кибрларга берилган Хосиятхон эрига қарашдан кўра кўпроқ ўзини ўйлар, ўзининг роҳатини, жонининг тинчини биринчи ўринга қўяр, ишни уч марта буюрилгандан кейин ҳам оғриниб адо этадиган, уйқучи бир аёл эди. Устига-устак, турмуш қурганларидан кейин уч йил ўтган эсада, фарзанддан дарак бўлмади. Натижада майдачуйда гаплар, жанжаллар келиб чиқа бошлади, «сен-мен»га боришлар кўпайди... Оқибатда улар ажрашиб кетишга мажбур бўлдилар.

IV

Янги рўзгор

Такдир экан, Саид Маҳмудхон Тўра шу воқеалардан ўн беш-ўн олти йиллар кейин яна рўзгор қилди. Қайлиғи андижонлик Иноятуллоҳ Тўра деган кишининг дилбанди бўлиб, Муаззиз хоним отлиғ оқила, эс-хушли, ҳусни-жамоли ўзига муносиб бир қиз эди.

Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида Ўзбекистонда даҳшатли қатағон шамоллари эса бошлади. Қатағоннинг этни жунжиктиргувчи совуқ изғиринлари кириб бормаган ўзбек хонадони йўқ эди ҳисоб. Бало-офатнинг яқин-ўртада бошларига ёғилишини олдиндан кўра олган айрим ақл сохиблари вақтнинг борида хорижий элларга кетишни ўйладилар. Ва бу тўғри қўйилган қадам эканлигини кейин замон кўрсатди. Ватанда эса болшавойлар зуғумида қолган кўп оилалар мислсиз азоб тортиб, ўз ерида сургунларга дучор этилдилар. Хусусан, Фарғона водийсидан Сурхон воҳасига, Мирзачўл ерларига кўчирилиб, бесаранжом бўлган оилалар тақдири ҳақида аччиқ киссалар ўқувчиларга яхши маълум...